
Aydınlanmanın Diyalektiği: Eleştirel Kuramın Aydınlanma Eleştirisi

Zafer Durdu

Bu çalışmada amacım Eleştirel Kuram'ın Aydınlanma felsefesi eleştirisini genel hatlarıyla irdeleyerek, Eleştirel Kuram'ın Aydınlanmada sorunsal olarak gördüğü temel noktalar olan; aklın özgürleştiriciliği söylemini, ilerlemeci anlayışı, modern siyasal-toplumsal yapı eleştirisini ortaya koymaya çalışacağım. Eleştirel Kuram'ın Aydınlanma eleştirisindeki temel argümanı; Aydınlanma'nın bir mit haline gelerek kendi kendisini yok etmesi tespiti çalışmamızın temel yaklaşımını oluşturacaktır.

1. Aydınlanma Kavramı

Aydınlanma düşüncesinin ortaya çıktığı Avrupa, Ortaçağ'ın dinsel düşüncenin egemenliği altında biçimlenmiş siyasal, toplumsal yapısıyla, feodal iktisadi üretim biçimiyle anılıyordu. Avrupa'nın bu görüntüsünün değişmeye başlaması da 'karanlık' olarak yaftalanan Ortaçağ'ın içerisinden olmuştur. Özellikle Rönesans, Avrupa'nın Ortaçağ'dan modern çağa bir geçiş noktası olarak göze çarpmaktadır. XVII. Yüzyılda Descartes, Galileo, Gassendi ve onları izleyenler için bilmekle yapmak ve üretmek arasındaki ilişki hiçbir suçluluk duygusuna yol açmayacak türde bir ilişkidir. Tanrının doğayı yaratmış olması, onu insanın kullanımına sunması olarak yorumlanmaktadır. Rönesans'la birlikte laboratuvar deneylerinin küçümsenmesi sona ermiş, hızla gelişmekte olan doğa bilimi "öz"ler üzerine düşünmek yerine deneyimle gelişmenin sağlanacağını benimsemeye başlamıştır. Ortaçağ'dan farklı olarak bilim adamı, doğanın mekanizmasını bilerek ve ona benzer yeni makineler üreterek kendisinin de bir mühendis gibi doğayı yaratmış olan yaratıcının izinden gittiğini düşünmektedir (Bumin, 1996: 24). XVII. yüzyılda düşünceleriyle kendisinden sonraki dö-

Zafer Durdu, Muğla Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim elemanıdır.

Liberal Düşünce, Cilt:10, No: 37, Kış 2005, s. 125-136.

nemi derinden etkileyen Descartes, modern düşüncenin habercilerinin başında gelir. Matematik, fizik ve geometriden yola çıkarak ve bunu yaparken de doğa bilimlerinin yöntemini kullanarak içinde yaşadığı evreni anlamaya çalışmıştır. Descartes'in evreni anlamaya çalışırken kılavuzu ise akıldır; çünkü akıl, ona düşünme eyleminde ve şüphe etmede doğru yolu gösterecektir (Gökberk, 1996: 261-63). İnanç yerine akli egemen kılma yolundaki ilk adımı atan düşünür olan Descartes rasyonalizmi şüphe ile başlatıp Tanrı ile sonlandırmış, ruhçuluktan maddeciliğe, Tanrı'ya inançtan Tanrı tanımazlığa kadar geniş bir yelpazeye yayılan bir dizi felsefi akıma öncülük etmiştir (Yazıcıoğlu, 1993: 120). Böylece Aydınlanma, Avrupa'da ortaya çıkan ve birkaç yüzyıl kadar süren uzun bir sürecin olgunlaşmasıyla gelinen bir varış noktası olmuştur.

Aydınlanma düşüncesini yaratan nedenlerin başında deneyci İngiliz felsefesinin Fransa'da dışa dönük, topluma açık, siyasete eğilimli aydınlar arasında etkili olmasının etkisi vardır. Özellikle İngiliz felsefesinin ahlak ve bilgi kuramında dogmatik düşünceye karşı eleştirel bir tavır takınması, Locke'un din-devlet ayrımını öngören yaklaşımı Fransız aydınlarını etkilemiştir (Timuçin, 1986: 305-306). Bu etkiler çerçevesinde Aydınlanma; Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla, 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların akli insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma, insan zihniyle bireyin bilincini bilgi ile aydınlatma çabalarıyla tanımlanan bir sürecin adı olmuştur (Cevizci, 1999: 88). Aydınlanma hareketinin amacı; insanları, esasta 'kötü' ve 'köleleştirici' olduğuna inanılan mit, önyargı ve huraftenin temsil ettiğine inanılan eski düzenden kurtararak, yine esasta 'iyi' ve 'özgürleştirici' olduğu kabul edilen 'aklın düzeni'ne sokmaktır (Çiğdem, 1993: 11). Aklın düzenine girecek olan insan böylece bağımsız, özerk bir birey olabilecek ve Aydınlanmanın yeni toplumu bilimin de yardımıyla sonsuz bir ilerlemeye ulaşacaktır.

Aydınlanma düşüncesinin sloganı haline gelen "sapare aude!" (bilmek ve tanımak yürekliliğini göster) sözü dönemi ve düşünsel arka planı göstermektedir. Özellikle Kant felsefesinde tanımlandığı şekliyle Aydınlanma, "İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmadan kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır" (Kant, 1984: 213). Kant'ın ortaya koyduğu insanın ergin olmama durumu insanın kendi suçudur ve insan yine ancak birey olarak ergin olabilir. Nitekim Kant'a göre bireyi ve onun aklını tahakküm altına alan yöneticiler, mitler, din vs. gibi odaklardan kurtulmak temel bir noktadır. Ancak bu o kadar da kolay değildir ve toplumun içerisinde diğerlerinden farklı, bağımsız düşünebilen bazı kimselerin öncülüğünde yavaş yavaş aydınlanma yaygınlaşacaktır. Bunun için özgürlük yeterlidir, özgürlük ise akli kitlenin önünde apaçık olarak kullanmak özgürlüğüdür. Yalnızca bu tutum insanlara ışık ve aydınlanma getirebilir (Kant, a.g.e.: 214-15). Akla verilen ve atfedilen gücün bu yüksek düzeyi aklın tüm insanlık için evrensel bir ölçüt olabileceği inancı ile paraleldir.

Bilinmeyen hiçbir şeyin kalmaması; insanın tüm evrenin merkezi olup varlığının devamının sağlanması, doğa karşısındaki 'acizliğin' yenilmesi anlayışı adeta insanlığın intikam saatinin geldiğine bir işarettir. Artık insan güçlüdür ve elde ettiği güç aracılığıyla evrendeki her şey insana hizmet edecektir.

Aydınlanmanın akılcılığını tamamlayan şey, iyimserliktir. Dönemin temel karakteristiği olan bu iyimserliğin temelinde, evrenin tüm yönleriyle rasyonel olduğu inancı bulunmaktadır. Fiziki evren rasyoneldir ve düzen ilkesine sahiptir, bu düzen ilkesi rasyoneldir. İnsan da akıllı bir varlıktır ve insan zihni de rasyonel ilkelere göre işlediğinden dolayı tüm evrendeki ilkeleri keşfedebilir ve anlayabilir. Bundan dolayı insanlar içerisinde yaşadığı toplumsal düzeni de geliştirip yetkinleştirebilir (Cevizci, a.g.e.: 89). İnsanın evreni anlama ve ondan hareketle de tüm beşeri olanı biçimlendirebilme gücü artık yeryüzüne inmiş bir iktidar, siyaset, kültür ve yaşama biçimi inşa etmeye başlamasının da habercisidir. Böylece Aydınlanma önceki dönemlerden farklı bir yönü benimsemiş bir felsefe olarak toplumsal ve siyasal alanı laikleştirmiştir.

2. Eleştirel Kuram ve Amaçları

Eleştirel Teori, diğer bir adıyla da Frankfurt Okulu 1923 yılında resmi olarak kurulmuş ve Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı *Toplumsal Araştırma Enstitüsü* olarak sosyal bilimlere dünyasına girmiştir (Bottomore, 1997: 7). Eleştirel Teori, 18. yüzyıldan itibaren somut olarak biçimlenen olguları, makro etkileri ve sonuçları ile birlikte siyasal, ekonomik ve toplumsal açıdan irdeleyerek eleştirme amacıyla yola çıkmıştır. Eleştirel kuramcılar, egemen devletlerin görünürdeki eşitlikçi, demokratik ve modernleşme taraftarı iddialarının arkasında bir takım art niyetlerin olduğunu düşünerek modernleşme, aydınlanma, pragmatizm, pozitivism, liberalizm, kapitalizm, faşizm, Marksizm gibi akımları ele almıştır. Bu ele alışıta eleştirel bir perspektif temel bir prensip olarak benimsenmiş, olgu ve olaylara diyalektik bir bakış çerçevesinden bakılmıştır. Okul'un düşünsel arka planına bakıldığında Alman idealist felsefesi ön plandadır. Kant, Hegel, Marx, Nietzsche, Schopenhauer, Dilthey ve Alman Tarih Okulu, hermeneütik gelenek, Weber ve Freud'un önemli izlerini görmek mümkündür.

Okul üyeleri, tüm toplumsal pratiklerin tartışılmasında eleştirel bir perspektif geliştirmeye çalışmışlardır. Bu, ideoloji eleştirisiyle, yani asimetrik iktidar ilişkilerini gizlemeye ve meşrulaştırmaya çalışılan ve gerçekliğin sistematik bir biçimde tahrif edilmiş yorumları olan ideolojinin eleştirisiyle uğraşan bir perspektiftir. Eleştirel kuramcılar, toplumsal çıkarların, çatışma ve çelişkilerin düşüncede nasıl ifade edildiği ve bunların tahakküm sistemlerinde nasıl üretildiğiyle ilgilidiler. Bunu yaparken amaçları, tahakküm olgusunun kökenlerine inmek ve tahakkümün varlığı karşısında bir uyanış yaratmak, ideolojileri geriletmek, bilinçlilik ve eylem değişikliklerini zorlamak olmuştur (Bottomore, 2001: 247).

Eleştirel Kuram'ın eleştirel perspektifi yeni bir toplumsal kuram inşa etme amacını taşımaktadır. Bu kuram, tahakküme karşı çıkan, hümanist, demokratik, ideoloji eleştirisine dayalı, indirgemeci olmayan bir kuram olacaktır. Böylece 'ideal tip'leştirilmiş bu kurgu, modern toplum içerisindeki insana ulaşmayı, ona özgür bir yaşam

alanı' açmayı hedeflemiştir. Geuss'un da belirttiği gibi Eleştirel Teori'nin ayırıcı özellikleri şunlardır:

a) Eleştirel teoriler insan eylemi için rehberdir. Bu teorilere inananların aydınlanmalarını, yani onların gerçek çıkarlarının nerede olduğunu saptamaya çalışır. Ayrıca içkin anlamda özgürleştiricidirler.

b) Eleştirel teorilerin bilgi içeriği vardır, yani bilgi biçimleridirler.

c) Eleştirel teoriler epistemolojik olarak doğa bilimlerinden farklıdır. Doğa bilim teorileri 'nesneleştirici' iken eleştirel teoriler 'dönüşlü'dür (reflective) (Geuss, 2002: 10-11).

3. Aydınlanma Eleştirisi

Eleştirel Kuramcılarının çalışmaları içerisinde özel bir yeri olan Aydınlanma felsefesi 20. yüzyılın ikinci yarısındaki toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamda büyük değişikliklere neden olmuştur. Okul'un Aydınlanma eleştirisi, Aydınlanmanın kendisini tanımladığı temel noktalardan başlamaktadır. Öncelikle akıl kavramı ve aklın aldığı biçim üzerinde başlayan eleştirelilik Horkheimer'in *Aklın Tutulması* adlı yapıtında işlenmektedir. Daha sonra Horkheimer ve Adorno'nun birlikte kaleme aldığı Aydınlanmanın Diyalektiği ve Adorno'nun başyapıtı *Minima Moralia*'da tüm Aydınlanma projesi eleştirel bir süzgeçten geçirilmiştir. Birey ve bireyin yabancılaşması, doğanın araçsallaştırılması, dil, kültür, mit, bilim ve nihayet tahakküm Eleştirel Kuram'ın Aydınlanma felsefesini eleştirisinin temel noktaları olmuştur. Eleştirel Kuram'ın ikinci kuşak temsilcisi konumunda olan Habermas ise temel birtakım noktalarda Aydınlanma eleştirisini benimsemiş olmakla birlikte, önceki kuşak kadar kötümser değildir ve Aydınlanmanın patolojileri olduğunu ancak, özünde özgürleştirici olduğunu savunur. *İletişimsel Eylem Kuramı*'nda Habermas, baskı altına alınmış birey ve topluma özgür bir yaşam alanı açabilmenin yollarını aramıştır.

3.1. Akıl

Eleştirel Kuram modern dünyanın akıl anlayışına karşı daima eleştirel bir tutum almıştır. Araçsal, öznel, güdümlenici (manipülatif) akıl, Enstitü üyelerine göre, teknolojik tahakkümün bir beslemesidir, kapatmasıdır. Rasyonel gösterilebilmiş amaçlar olmasa, birer iktidar ilişkisi oldukları anlaşılacaktır (Jay, 1989: 392-93). Aklın Aydınlanma ile birlikte kendinde olan özellikleri ortadan kaybolmaya başlamıştır. Horkheimer'in ifadesinde de baz alınan akıl, Logos ya da ratio terimlerinde temellenen, her zaman özneye ve öznenin düşünme yetisiyle anılan bir yetidir. Akla hurafeleri çürütme gücü de aklın eleştireliliğinden ve düşünme gücünden geliyordu. Horkheimer aklın nesnel niteliklerinin çok önemli olduğunu düşünen bir kişi olarak Batı toplumunda öznel aklın nesnel akla egemen olduğunu ve bunun da özellikle Aydınlanma ile oluştuğunu iddia etmektedir. Nitekim aklın bugünkü bunalımının temelinde bu nesnellikten kopuş vardır. Bu süreç zamanla bütün rasyonel kavramlara yayılmış, sonunda hiçbir gerçeklik kendi başına akla uygun olarak görülemez olmuştur. Aklın içeriği boşaltılmış ve akıl öznelleşmiş, biçimselleşmiştir (Horkheimer, 1998:

57-58). İçeriği boşalan ve öznelleşen akıl artık eleştirel, düşünen, sosyal realiteyi anlamlandıran bir yeti olmaktan çıkar ve artık bu akıl çatışan ideolojilerin güdümüne girer. Aydınlanma ile akla olan da bu olmuştur.

Akıl kavramını ele alırken Horkheimer iki tür aklın varlığından bahsetmektedir; öznel akıl, nesnel akıl. Öznel akıl; daha çok amaçlar ve araçlarla ilgilidir, az çok baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur. Batı dünyasında yüzyıllar boyunca öznel akla zıt bir gelenek hakimdi. Bu akıl anlayışında akıl; yalnızca bireyin zihninde değil, nesnel dünyada da, yani toplumsal yaşamda, kurumlarda, doğada ve doğanın görünüşlerinde de var olan bir kuvvet olarak görülüyordu. Bu anlayış, tüm varlık alanlarını, insanı ve insanın amaçlarını kapsayan hiyerarşik bir yapılanmayı oluşturmayı amaçlıyordu. Bir insanın hayatının akla uygunluk derecesini belirleyen, içinde yaşadığı sistemle olan bütünlüğüydü. Bu noktada önemli olan araçlar değil amaçlardı (Horkheimer, a.g.e. 55-56).

Horkheimer öznel akıl-nesnel akıl kavramlarını ele alırken öncelikle aklın kendisinin hem öznel hem de nesnel yanlarının tarih boyunca hep var olduğundan yola çıkar. Ona göre bugünkü toplumsal yapılanmada öznel aklın nesnel akla egemen olmasının tarihi ise uzun bir süreçte şekillenmiştir. Horkheimer'e göre bugün geldiği noktada akıl kavramına içeriğini Aydınlanma filozofları kazandırmışlardır. Dine akıl adına saldıran bu filozoflar sonuçta kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramını öldürmüşlerdir. Gerçekliğin doğasını algılama ve hayatımıza yön verecek ilkeleri belirleyecek olan akıl böylece bir yana atılmıştır. Bu anlayışta spekülasyon demek metafizikti ve metafizik de mitoloji ve hurafeyi çağrıştırmaktaydı. Eski Yunan'dan bugüne kadar aklın ve aydınlanmanın tarihi, akıl sözcüğünün bile mitolojik bir çağrışım taşıdığı bir durumla sonuçlanmıştır. Böylece akıl, ahlaki ve dinsel bir kavrayış etmeni olarak kendi kendisini yok etmiştir (Horkheimer, a.g.e. 65). Aklın kendi kendisini yok etme noktasına gelmesinin nedeni; aklın, özerkliğini yitirip bir araç olmasında yatmaktadır. Öznel aklı sahiplenen ve araçsallaştıran pozitivizm ve pragmatizm aklın nesnel ve genel ile olan bağlarını koparmıştır. Akıl, olgusal verilere hizmet ederek ve kendisini bilimin işleyişinin bir dışlisi haline getirerek kendi kendisinin kölesi olmuştur.

Aklın içinde bulunduğu araçsal durumdan kendisini kurtarabilmesi, ancak dünyanın hastalığının insanlar tarafından üretildiğini, yeniden üretildiğini görerek, bunu anlayarak kendisini gerçekleştirebilmesiyle mümkündür. Akıl ancak böyle bir özeleştiride kendine sadık kalır. İnsan kendi aklını anlamadıkça, günümüzde kendisini de yok etmek üzere olan çatışmayı ve sürdürdüğü o temel süreci anlamadıkça, doğa üzerindeki tahakküm insan üzerindeki tahakküme, insan üzerindeki de doğa üzerindeki dönüşüm duracaktır (Horkheimer, a.g.e. 179). Aydınlanma dönemi ile birlikte aklın almış olduğu biçim Eleştirel Kuramcılara göre Aydınlanmanın kendi akıl idealini de yok eden bir sürece tekabül etmektedir. Özgürleştirici, eleştirel, hurafeleri çürütme gücüne sahip olduğu kabul edilen akıl; geldiği noktada kendi kendisini yok eden, tahakküm aracı olarak işleyen, içeriği boşaltılmış bir meşrulaştırma aracı olmuştur.

3.2. Birey ve Kültür Endüstrisi

Eleştirel Kuram'ın sorunsalları içerisinde bireyin önemi; aklın almış olduğu şeyleşmiş biçimin bir sonucu olarak 'özne' olamayan, totalin ağırlığı altında ezilen ve kültürün endüstri ürünü olmasıyla da yabancılaşma süreci hızlanan insanın durumu bağlamında ele alınmaktadır. Bireyin bir özne olarak varlığının yok oluşu ve modern sanayi toplumunun 'kültür'ü altındaki durumu benliği de yok etmektedir. "Birey eskiden akli yalnızca benliğin bir aracı olarak görürdü. Şimdi bu öz-tanrılaştırmanın tersini yaşamaktadır. Araç sürücüyü üstünden atmış, körcesine koşmaktadır: boşluğa doğru. Akıl, en yüksek noktaya ulaştığı anda, dumura uğramakta akıldışına dönüşmektedir. Zamanımızın egemen düşüncesi, öz-savunmadır, benliğin korunması; ama ortada korunacak bir benlik kalmamıştır" (Horkheimer, a.g.e. 145). Horkheimer'in vurguladığı nokta, Aydınlanma ve Aydınlanma sonrası bireyin durumunu resmetmektedir. Bu resmin çiziminde bir sanayi haline gelen kültürün önemi de büyüktür.

Kültür endüstrisi, kitlesel bir şekilde üretilen ve pazar aracılığıyla satılabilen, sonsuz çeşitliliğe sahip ürünlerin birey için yaşamın ayrılmaz bir parçası durumuna gelmesidir. Bireyler, karşısına gelen sonsuz ürün çeşitliliği altında büyülenmekte, seçtiği ürün aracılığıyla tüketimin sağladığı geçici haz ile mutlu olmaktadır. Kültür endüstrisi öyle bir strateji izler ki seçimi bireyin kendisinin yaptığına ikna eder. "Kültür endüstrisi, müşterileri tarafından yönlendirildiğine ve onlara kendi istedikleri şeyleri sunduğuna yeminle inandırmaya çalışır bizi...Kültür endüstrisinin yaptığı, müşterilerinin tepkilerine uyarlanmaktan çok, onları kalpazanca imal etmektir. Kendisi de onlardan biriymiş gibi davranarak biçimlendirir müşterilerinin tavırlarını. Bütün bu uyarlanma ideali bir ideolojidir aslında: insanlar, toplumsal iktidarsızlığın kamusal göstergesi olan abartılı bir eşitlikçilik tavrıyla iktidardan ne kadar pay almaya çalışır ve böylece eşitliği ne kadar çarpıtırlarsa başkalarına ve toplumsal bütüne uyarlanmaya da o kadar istekli davranırlar" (Adorno, 2000: 206-7). İdeolojiyi yanlış bilinç olarak tanımlayan Eleştirel kuram için kültür endüstrisi de aydınlanma ile birlikte biçimlenen sanayi-bilim özdeşliğinin ideolojisidir.

Kültür endüstrisinin ideolojik içeriği nedeniyle doyum sağlamak için sürekli tüketmekte olan bireyler birer istatistik malzemesi olarak tüketiciler, propaganda mekanlarından artık bir farkı kalmayan araştırma mekanlarının gelir gruplarına göre ayrılmakta ve kırmızı, yeşil, mavi alanlara dağılmaktadır (Horkheimer&Adorno, 1996: 11). Tüketimi gerçekleştirecek ve bu sayede de çarkların dönmesini sağlayacak olan birey, seri üretimin ve bu kültürün sayısız acentaları aracılığıyla norm durumuna getirilmiş davranış tarzlarını doğal, uygun ve makul olarak algılamaktadır. Birey artık kendini yalnızca şey olarak, istatistik ögesi olarak belirlemeye başlamıştır (Horkheimer&Adorno, 1995: 46). Birey, kolektif iradenin kendisine örtük bir biçimde dayattığı homojenlik sürecine maruz kalmakta, bu sistemde genele uymayan dışlanmakta, ötekileştirilmektedir. Çağın egemenleri şöyle diyor: "Benim gibi düşünmemekte serbestsin, yaşamın, malın mülkün sana aittir, ama bugünden itibaren sen aramızda bir

yabancıdır” (Aktaran;Horkheimer&Adorno, 1996:22). Horkheimer ve Adorno'nun Tocqueville'den alıntılıdığı bu pasaj bireyin içerisinde bulunduğu çıkmazı işaret etmekte, uyumlu olmayanın nasıl cezalandırıldığını göstermektedir.

Kültür endüstrisinin inşa ettiği şey, bireyde sahte bir bireysellik yaratma duygusundan ibarettir. Oysa içinde bulunulan sistemde bireysellik söz konusu bile değildir. Aydınlanma ile ortaya çıkacağı varsayılan özgürlük ise tamamen yok olmuştur; “tek tek herkesin biçimsel özgürlüğü güven altındadır. Kimse düşündüğü şeyden resmen sorumlu değildir. Bunun için herkes kendini daha baştan itibaren toplumsal denetimin en duyarlı aygıtı olan kiliseler, kulüpler, meslek kuruluşları ve diğer ilişkilerden oluşan bir sistem içinde bulur. Kim telef olmak istemiyorsa bu aygıt tarafından tartıya vurulduğunda hafif gelmemeye dikkat etmelidir. Aksi takdirde yaşamda geriler ve sonuçta yok olmak zorunda kalır” (Horkheimer&Adorno, 1996: 42). Aydınlanmanın diyalektiğinin özü belki de burada saklıdır: Bireyi ve aklı özgürleştirmek, mitlerden ve doğaüstü güçlerden arınmak üzere yola çıkan aydınlanma, sonuçta aklı tahrif etmiş, bireyi de tahakküm altına almıştır. Birey için iki yol vardır; sisteme uyum sağlamak ya da yok olmak. Aslında Eleştirel Kuram'a göre her iki durum da barbarlığın iki farklı adından başka bir şey değildir

3.3. *Bilim*

Aydınlanma düşüncesindeki önemli unsurlardan birisi de aklın ürünü olarak bilimdir. Bilim ve bilimin dolaysız sonucu olarak bilimsel bilgi bir kereliğine ve bütün zamanlar için geçerlidir. Aydınlanmanın sosyal bilim anlayışı, bütün önyargılardan, dini düşüncelerden ve metafizik öğelerden arındırılmıştır ve doğa bilimleriyle özdeşleştirilmek istenmiştir. Doğa bilimlerinin insanın doğaya karşı verdiği mücadelede bir araç olarak işlev görmesi gerektiği inancı bu isteği destekleyen bir durumdu. Bilimin akıl tarafından bu biçimdeki örgütlenişi sadece doğa alanında değil, toplumsal alanda da geçerli olma iddiasındaydı (Çiğdem, 1992: 17). Sosyolojinin ilk biçimlendiği pozitivist paradigmanda da sosyoloji aracılığıyla toplumun kontrol edilmesi, sistemdeki buhranın ve düzensizliğin giderilmesi, dinin yerinin doldurulması amacı aydınlanmacı bilim anlayışına denk gelmektedir.

Eleştirel kuramın aydınlanma aklının bir ürünü olarak biçimlenen modern bilim eleştirisinin merkezinde pozitivism yatar. Eleştirel Kuramcılar pozitivismin, Aydınlanma ile ilerleyen nesneleşme eğilimine, metafiziğin yok sayılmasına, toplumun tahakküm altına alınmasına aracı olduğu argümanını benimsemektedirler. Eleştirel Kuram'cılara göre pozitivist bilim anlayışının kendi perspektifi başlangıç noktasında yanlıştır. Pozitivistler, pozitivist olmayan diğer bütün filozofların akıldışı yöntemlerine, özellikle de deneyle denetlenemeyen sezgiye karşı çıkmaktadırlar. Buna karşılık kendi kavrayışlarının bilimsel olduğunu, bilimi kavrayışlarının da bilimin gözlenmesine dayandığını öne sürmektedirler. Ama can alıcı soru şudur: eğer bilimin ve doğruluğun tanımı yine bilimsel doğruya ulaşma yöntemlerine dayanacaksa, bilimin ve doğruluğun ne olduğunu nasıl belirleyebiliriz? Gözlem ilkesinin kendisi nasıl aklanacaktır? Bir aklamaya istendiğinde neden gözlemin doğruluğun tek güvencesi olduğu

sorulduğunda, pozitivistler yine gözlemi çağırırlar (Horkheimer, a.g.e. 107). Horkheimer'in pozitivist bilimin kendisini var ettiği olgusal verilerle kesin doğrularla ulaşabileceği iddiası üzerindeki eleştirileri, pozitivistizmin kullandığı tekniklerin bile sorgulanmadan kabul edilmiş olduğunu göstermektedir. Üstelik böyle bir sorgulamaya girişmeye cüret edenler de hurafelerle konuşan, metafiziğin sesi olmakla, bilim dışı olmakla suçlanacaklardır.

Eleştirel Kuram'cılar pozitivist bilim anlayışının mutlak doğruyu bulma, değerlerden arınmış bir bilgi edinebilme iddiasını da kesin bir biçimde reddetmektedirler. "Hakikat Horkheimer ve arkadaşlarının hep söyledikleri gibi değiştirilemeyen, dokunulamayacak bir şey olamazdı. Dahası, hakikatin mutlak bir hakikat olamayacağını söylemek, epistemolojik olarak, etiksel olarak, ya da benzeri başka bir şey açısından, göreliliğe sürüklenmek sayılamazdı. Mutlakçılık ve görecelilik arasındaki ikilem (dichotomy) gerçekte, asılsızdı" (Jay, 1989: 99). Pozitivist bilim anlayışı "dünyaya bir olgular ve şeyler dünyası olarak bakar; ve dünyanın olgulara ve şeylere dönüşmesinin toplumsal süreçle olan ilişkisini göremez" (Horkheimer, a.g.e. 111). Eleştirel Kuramcılar'a göre, böyle bir sosyal bilimde amaç olarak sosyal olanın anlaşılması, açıklanması olarak kabul edilse bile pozitivist bilim anlayışı bunu gerçekleştirmez. Oysa Okul'un inşa etmek istediği sosyal bilim; olguların ötesine gidebilen, olguların ortaya çıkışını ve görelî karakterini ortaya koyabilen bir anlayışa yaslanmaktaydı.

4. Habermas ve Aydınlanma

1970'lerin başında Adorno ve Horkheimer'in ölümü ve radikal öğrenci hareketlerinin etkinliğini kaybetmesiyle Frankfurt Okulu'nun tarihsel serüveninde önemli bir dönem sona ermiştir. Okul'un Marksizm ile olan yakınlığı bu dönemle birlikte son derece sınırlı kalmış olmakla birlikte eleştirel teorinin temel düşünceleri günümüze kadar gelmiştir. Yeni eleştirel teorinin ana mimarı olan Habermas'ın çalışmaları iki ana bölümde incelenebilir. İlkinde Habermas'ın çalışmalarının büyük kısmı, Frankfurt Okulu'nun pozitivist eleştirisini izler ve yeni bir bilgi teorisi formüle etmeye çalışır. Habermas'ın çalışmalarının ikinci özelliği ise Frankfurt Okulu'ndan farklılaşmaya başladığı, tarihsel materyalizmin yeniden inşası vurgusudur. Bu bağlamda Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*'yla, emek ve etkileşim dolayımı bir teori inşa etmeye çalışır. Böylece hem Frankfurt Okulu'ndan farklı bir çizgiye geçmiş olur ve hem de Marx'ın teorisinde yer almayan iletişim ve dile yönelerek Marx'ın teorisini farklı bir okumaya tabi tutar (Bottomore, 1997: 63-81).

Eleştirel Kuram'ın ilk kuşağının temsilcileri gibi aydınlanmayı inceleyen Habermas, Horkheimer ve Adorno'dan farklı bir bakış açısıyla konuya yaklaşır. Habermas, Aydınlanmanın kendisinin dünya, toplum ve bilginin mistifiye edilmiş anlaşılmalara karşı akıldan yana bir çağrı olduğu bilinciyle hareket eder. Habermas'a göre, akla atfedilen totalize edici güç ile Aydınlanmanın mite dönüşümünü vurgulayan Horkheimer ve Adorno'nun perspektifi doğru değildir. Aklın eleştirel işlevi Habermas'a göre yıkıcı bir faaliyete indirgenemez. Aydınlanmanın kazanımları ve sonuçları neticesinde araçsal akıl bireyleri yabancılaştırmış, yaşam alanlarını tahrif etmiş olsa bile

yine de Habermas için Aydınlanma ruhu bitmemiştir (Çiğdem, 1992: 56-57). Çünkü Habermas'a göre Aydınlanma özünde özgürleştiricidir ve birey için kurtuluş yolu, özgürlük imkanı varsa o imkan aydınlanma içerisinde aranmalıdır.

Habermas *İletişimsel Eylem Kuramı*'yla yeni bir teori inşa etmeye çalışmıştır. Eleştirel Kuram'ın ilk kuşağının aydınlanmış bilim ve akıl eleştirilerini bünyesinde barındıran bu kuramda Habermas akli ve aydınlanmayı yeniden yapılandırarak iyimserliğini korumuştur. Habermas, Horkheimer ve Adorno'nun aklın radikal eleştirisiyle sonuçlandığı eleştirel yansımanın kendisinin mümkünlüğünün eninde sonunda sarsılacağını söyleyerek yeniden inşa çalışır. Habermas'a göre eleştirel düşünce Horkheimer ve Adorno'nun geç dönem çalışmalarında iddia edildiği gibi, formülasyon olarak doğru değildir çünkü araçsal akıl zaten hastalığı çoktan bulaştırmıştır ve eleştirel argümanların gücü de bu yüzden yok olmaya yüz tutmuştur (Hohendahl, 1985: 8). Horkheimer ve Adorno'nun analizlerindeki araçsal akıl eleştirisi ve aklın tahrir edilmesi iddiası karşısında Habermas, araçsal aklın yarattığı tahrifatı kabul etmektedir. Habermas'ın ilk kuşak temsilcilerden farkı özgür bir iletişimin, karşılıklı tahrir edilmemiş dilin mümkün olduğu bir yaşam alanında bu zorlukların üstesinden gelinebileceği iddiasıdır.

Habermas, modern kapitalist toplumda iletişim ve dilin manipüle edilmiş halinden kurtulmuş bir yaşam alanı olduğunu söyler. Toplumun aynı anda hem sistem hem de yaşam alanı olarak kavranması gerektiğini ileri sürerek, yaşam dünyasını (life-world); kültürün, kişiliğin, anlamın ve sembollerin yer aldığı bir alan olarak gören Habermas'a göre modern toplumda yaşam dünyası ile sistem arasındaki bağ kopmuştur (Swingewood, 1998: 340-41). Habermas yaşama evreni kavramına son derece önem verir ve iletişimsel eylem için gerekli olduğunu söyler; "Yaşama evreni adeta, konuşucunun ve dinleyicinin karşılaştıkları aşkınsal yerdır, karşılıklı olarak, sözcülerinin dünyayla (nesnel, toplumsal ya da öznel dünyayla) örtüştüğü iddiasında buldukları yerdır; ve bu gerçeklik iddialarını eleştirdikleri ve onayladıkları, itirazlarını yöneltebilip, anlaşmaya varabildikleri yerdır" (Habermas, 2001: 558). Böyle bir özgür yaşam alanı Habermas'a göre araçsal aklın şeyleşme etkisinin ortadan kalktığı, hiyerarşik olmayan bir iletişimin ortaya çıkmasının ön koşuludur.

Habermas farklı bir şekilde şu yargıyı öne sürer; araçsal akıl düşüncesinin içindeki şeyleşme etkisi (reification) iletişimsel eylem kuramı çerçevesinde imkansızdır. Bu yüzden akıl kavramı bağlamında Habermas, Horkheimer ve Adorno'nun eleştirilerini izlememektedir. Onun yerine, Habermas'ın isteği Hegelci Marxist geleneğe gidişi göstermektedir (Hohendahl, a.g.m. 8). Habermas'a göre Marx'ın Hegel etkisinde olduğu dönemdeki düşünce geleneğine dönülürse aydınlanmanın patolojilerinin ortadan kaldırılabilmesi mümkün olacaktır. Habermas, Mc Charty'nin de ifade ettiği gibi aydınlanmanın kusurlarının yalnızca daha fazla aydınlanma ile düzeltilebileceğini savunur (Mc Charty, 1997: 191).

5. Aydınlanmanın Sonuçları

Eleştirel Kuram'ın Aydınlanma eleştirisi çerçevesinde Adorno'nun şu pasajını değerlendirmek yerinde olacaktır; "Aydınlanmanın nesnel eğilimi, imgelerin insanlar üzerindeki egemenliğine son vermektir; ama bu nesnel eğilim öznel karşılığını bulamadı: Aydınlanmış düşünce imgelerden kurtulma yönünde ilerlemiyordu. İmgelere saldırı, metafizik idea'dan sonra, bir zamanlar rasyonel sayılan ve düşüncenin gerçek bir çabayla ulaştığı kavramları da karşı durulmaz bir zorunlulukla tasfiye etmekle birlikte, Aydınlanma tarafından ortaya salınan ve düşünmeye karşı bağımsızlık kazanan düşüncenin kendisi şimdi ikincil bir figüratiflik ediniyor- ama imgelerden veya kendiliğindenlikten yoksun bir figüratiflik" (Adorno, 2000: 145). Aydınlanmanın tüm yaşam alanlarını şey'leştirilmesi, yalnızca birey için değil tüm bir sistem için tersine işleyen bir duruma yol açmıştır. "Aydınlanmanın gözettiği sistem, olgularla en iyi şekilde baş eden, doğaya egemen oluş sırasında özneyi en etkili şekilde destekleyen bilgi biçimidir. İlkeleri, kendini korumanın ilkeleridir. Erginliğe ulaşmamışlık, kendi kendini koruma acizliği olarak ortaya çıkar" (Horkheimer&Adorno, 1995: 101). Kendi kendisini bile koruyamayan, güvensiz bireyler haline gelen insanlara böylece sığınacak tümel birtakım güçler inşa edilebilmesinin de yolu açılmıştır. Eskiden birey için tanrı, kral, imparator vs. bu işlevi görürken modern toplumda dernekler, sendikalar, örgütler bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Avrupa'da 1930'larda ortaya çıkan faşizm ve milliyetçi yaklaşımlar da yine bireylerin kimlik krizleri ile yakından bağlantılı siyasal gelişmelerdir.

Eleştirel Kuram'cılara göre Aydınlanma felsefesinin savunduğu "gelişme" kendisinin antitezi denilebilecek bir durumu oluşturmuş; modern kontrol tekniklerini kullanabildiği için, gelmiş geçmiş bütün barbarlıklardan daha acımasız ve daha kaba bir barbarlığa dönüşmüştür. Bilim, insanın daha insan olmasına yarayan bir güç olacağına, bu yeni insanın insanlığını yitirmesinin (dehumanization) ilk tohumlarını ortaya atmıştır. Bütün bu olumsuz değişimlerin önkoşullarından biriyse, belleğimizin silinip yok edilmesi idi. Gerçekten de "bütün bir şeyseleştirme", "bir unutmadır" (Jay, 2001: 41-42). Belleği yok edilmiş, silinmiş bir toplumun bireyleri manipülasyona en açık, sömürülmeye en uygun toplum biçimidir. Modern kapitalist sistemin sonuna kadar kullandığı bu durum manipüle edilmiş geniş bir yığın haline gelmiş olan toplumdaki da anlaşılmalıdır. Bugün, insanlar düşünmekten ve düşünceden arındırılmış kitleler olarak kültür endüstrisinin ürünlerinin yarattığı sanal bir realiteler diyarında, mutlu! ve mesut! bir şekilde yaşamaktadır. Herkes için temel yaşam kuralı bir diğerine benzeme, uyum gösterme haline gelmiştir. Oysa hatırlanacağı üzere aydınlanma, bireyi ergin olmama durumundan kurtararak; özgürleştirmek üzere yola çıkmıştı. İşte bu yüzden ki "Aydınlanma yalnızca herhangi bir sistem kadar totaliterdir" (Horkheimer&Adorno, 1995: 42).

6. Sonuç

20. yüzyılın sosyal bilim tartışmaları içerisinde önemli bir yeri olan Eleştirel Kuram, Aydınlanma felsefesi üzerinde önemle durmuştur. Bunun en önemli nedeni; Aydın-

lanma felsefesinin kendi söyleminin aksine bireyi, evrenin merkezi haline getirmeyip araçsal aklın altında ezmesi, bireyi özgürleştirmeyip kapitalist kültüre aracılık eden bir nesne haline getirmesidir. Aydınlanma Çağı ve sonrasında toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamda meydana gelen değişimler Eleştirel Kuramcılar'a göre hiç de insani, demokratik değişimler değildir. İçeriği boşaltılarak eleştirel düşünce gücü elinden alınmış bir akıl nosyonu üzerine daha iyi, daha insani bir düzen inşa etmek mümkün değildir. Aydınlanma felsefesi, insanları mitlerden, doğaüstü güçlerden, hurafelerden kurtarmak hedefini benimseyen bir yaklaşımı temel almaktaydı. Eleştirel Kuram'a göre Aydınlanma metafiziği, mitleri, hurafeleri yok etmiştir ancak kendisi bir mit haline gelmiştir. Bundan dolayı Aydınlanma kendi kendisini yok eden bir sürece tekabül etmektedir.

Bugünün dünyası, insan açısından sanal bir gerçeklik üzerinden ilerleyen bir yaşamı dayatmaktadır. Modern sanayi toplumunun inşa ettiği toplumsal yaşam biçimi herkesi "benzer tipler" haline getirmektedir. Homojen bir yaşamın nesnesi konumundaki insan artık sadece bir tüketicidir. Farklı olan, kitleyle uyum içerisinde davranmayan her insan diğerleri tarafından dışlanmakta, ötekileştirilmektedir. Biçimsel olarak özgür gibi görünen günümüz insanının güvenebileceği bir güç odağı kalmamıştır. Kalabalık içerisinde yalnız, birbirini görmeyen, birbiriyle iletişime girmeyen ve yabancılaşmış yığınlar olarak insanlar gözleri kapalı bir şekilde yaşamlarını devam ettirmektedirler. İnsanın; bilinçli, kendi çıkarının farkında olan bir özne, kendi üzerine düşünen bir varlık olarak kimliği büyük bir tehdit altındadır. Aydınlanma felsefesinin Kant ile formüle edilen ilkesine insanların en fazla bugün ihtiyacı vardır: "Sapare aude!"

Kaynakça

- ADORNO, T. W., *Minima Moralia-Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*-, Çev: O. Koçak A.Doğukan, Metis Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2000.
- BOTTOMORE, Tom, *Frankfurt Okulu*, Çev: A. Çiğdem, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1997.
- BOTTOMORE, Tom, (YayınYönetmeni), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, Çev: M. Tunçay, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.
- BUMİN, Tülin, *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*, İstanbul, YKY, 1996.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1999.
- ÇİĞDEM, Ahmet, *Akul ve Toplumun Özgürleşimi- Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma*, Vadi Yayınları, Çev: Y. Aktay, Ankara, 1992.
- ÇİĞDEM, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, İstanbul, Alternatif Üniv. Ağaç Yay. 1993.
- GEUSS, Raymond, *Eleştirel Teori, Habermas ve Frankfurt Okulu*, Çev: F. Keskin, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi Kit.abevi. 8. Baskı, 1996.

HABERMAS, Jürgen, *İletişimsel Eylem Kuramı*, Çev: M. Tüzel, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2001.

HOHENDAHL, Peter U. "The Dialectic of Enlightenment Revisited: Habermas' Critique of the Frankfurt School", *New German Critique*, Spring/Summer 1985, Issue 35, p3, 24p.

HORKHEİMER, M. & ADORNO, T. W., *Aydınlanmanın Diyalektiği I*, Çev: O. Özügül, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 1995.

HORKHEİMER M. & ADORNO, T. W., *Aydınlanmanın Diyalektiği II*, Çev: O. Özügül, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 1996.

HORKHEİMER, M., *Akıl Tutulması*, Çev: O. Koçak, Metis Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1998.

JAY, M., *Diyalektik İmgelem*, Çev: Ü. Oskay, Ara Yayınları, İstanbul, 1989.

JAY, Martin, *Adorno*, Çev: Ü. Oskay, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

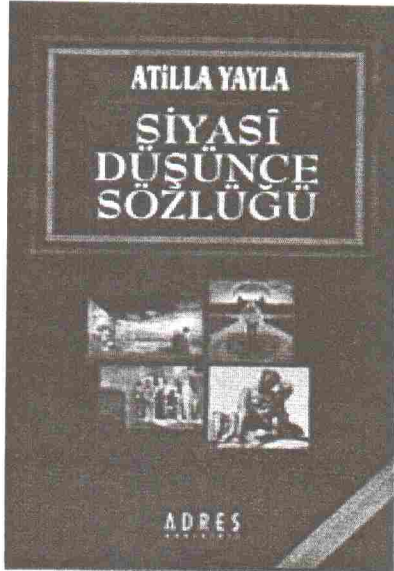
KANT, Immanuel, " 'Aydınlanma Nedir?' Sorusuna Yanıt [1784]", *I. Kant, Seçilmiş Yazılar (İç.)*, Çev ve Der: N. Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

MC CHARTY, Thomas, "Habermas ve Modernliğin Felsefi Söylemi", Çev: A. Demirkan, *Çağdaş Temel Kuramlar (İç.)*, Q. Skinner, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1997.

SWİNGEWOOD, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev: O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998.

TİMUÇİN, Afşar, *Gerçekçi Düşüncenin Tarihi*, de Yayınevi, 1986, İstanbul.

YAZICIOĞLU, Hulusi, *Bir Din Politikası: Laiklik*, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fak. Vak. Yay. 1993.

Siyasî Düşünce Sözlüğü

Atilla Yayla

Bugün bir medeniyet havzası olarak kabul edilen Avrupa, tarihinin büyük bölümünde, bir taraftan açlık ve sefaletin, diğer taraftan kan ve gözyaşının kıtası olmuştur. Bu iki ana problem, Avrupa'yı yüzyıllar boyunca kasıp kavurmuştur. Çok değil, daha 60 yıl önce, bu yaşlı kıta, tarihin en büyük ve en kanlı savaşına sahne olmuştur. Şimdi ise, Avrupa, birleşme ve barış adası olma yolunda ilerlemektedir. Bu doğal bir süreç midir, yoksa bir icat mı? Başından beri belirgin bir Avrupa kimliği var mıdır, yoksa AB bir kimlik inşa etme çabalarının günümüzdeki adı mıdır? Gerard Delanty Avrupa'nın İcadı'nda işte bu önemli ve ilginç konuyu irdeliyor.